

Pál János¹

Az első világháború kérdése az unitárius egyházi sajtóban

Bevezető

Az 1930. évi Főtanácson elmondott szószéki beszédében Taar Géza nagyajtai lelkész elmarasztalóan nyilatkozott a keresztény egyházak első világháborúban betöltött szerepéről. Szerinte az egyházak elemi hibát követettek el azzal, hogy – meghasonulva az általuk hirdetett erkölcsi értékrenddel – gátlástalanul csatlakoztak a háborút hirdető és támogatók táborához. Prédikációjában Taar nem kevesebbet állított, mint azt, hogy hamis jelszavak tudatos hangoztatásával az egyházak is hozzájárultak a háborús érzelmek, indulatok felkorbácsolásához, és eredeti szerepkörüket megtagadva a béke hirdetése helyett gyakorlatilag ők is az uszítás szócsöveivé váltak. Az „anyaszentegyház – mondta – [a] nagy vihar idején megszűnt az a védő, oltalmazó menedékhely lenni, amelynek az ember addig hitte. Nem nyújtott oltalmat többé az eszményeihez menekülők számára, sebeinkre gyógyírt nem hintett, fel-feltörő jajkiáltásainkra nem válaszolt, életproblémáinkra feleletet nem adott, sőt kitalált fedele alól az odamenekülő békés szándékú Ábeleket is, s nagy kötelességekre hivatkozás hazug jelszavával maga nyomá kezébe a kaini dorongot, amikor imádkozott, áldást mondott s virágot hintett a késre, amely az élet gyógyulni még ma sem akaró, szörnyű sebeit felfakasztotta”².

Dolgozatunk szempontjából Taar bírálatában nem az első világháború egyház általi utólagos megítélése a lényeges és érdekes, hanem az az ószövetségi analógia segítségével szemléltetett tartalmi ellentét, ami az egyház erkölcsi tanítása és a háború természete között feszült. Írásunkban a korabeli prédikációk és publicisztikai írások elemzésével a háborús diskurzus egyházi közbeszédben való alakulása mellett arra kerestünk választ, hogy melyek voltak azok az egyház há-

¹ Pál János homoródszentmártoni unitárius lelkész. Tanulmányait a Babeş–Bolyai Tudományegyetem történelem szakán és a Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán végezte. Kutatási területe: az Unitárius Egyház jelenkori története (20. század).

² Taar Géza: Az anyaszentegyház építése. *Keresztény Magvető* 1931/1. 5.

borús narratívájában alkalmazott „erkölcsi kiskapuk”, amelyeknek segítségével egyfelől feloldhatta a Taar által megvilágított tartalmi ellentmondást, másfelől pedig legitimálhatta a Monarchia Szerbia elleni hadüzenetét, Magyarország háborúban való részvételét, nem utolsósorban pedig az utóbbi által okozott óriási emberveszteséget, a pszichikai, erkölcsi szenvedést és a gazdasági leromlást.

Dolgozatunkban nem törekedtünk teljességre, vizsgálatunkat kizárólag az időszakosan megjelenő kiadványokra (*Keresztény Magvető, Unitárius Közlöny, Unitárius Egyház, Unitárius Szószék*) terjesztettük ki. Kutatásunk során azonban mellőznünk kellett az *Unitárius Egyház* 1917. évfolyamának – egy kivételével – az összes, az 1918. évfolyamnak pedig az első öt számát, mivel ezeknek a példányait az egyház nagykönyvtárában sem találtuk meg.

Háborút legitimáló érvrendszer

1914. június 28-án Szarajevóban egy boszniai szerb, Gavrilo Princip sikeres merényletet hajtott végre az osztrák trónörökös, Ferenc Ferdinánd és felesége, Chotek Zsófia ellen. A politikai indíttatású gyilkosságért a Monarchia közvetlenül azt a Szerbiát tette felelőssé – nem teljesen jogtalanul –, amely egy balkáni nagy szláv állam létrehozásának szándékával egyszerre veszélyeztette Bécs expanziós balkáni politikáját és jelentős szláv lakossága miatt a birodalom területi integritását. A szerb titkosszolgálat által kitervelt és támogatott merénylet kiváló ürügyet szolgáltatott a Monarchia számára ahhoz, hogy egy fegyveres konfliktus keretében leszámolhasson feltörekvő regionális vetélytársával. A háború kiprovokálásának céljából átnyújtott ultimátumot Szerbia – Oroszország támogatását maga mögött tudva – elutasította, és ezzel szertefoszlott a konfliktus diplomáciai úton való rendezésének lehetősége. Július 28-án a Monarchia – Németország ösztönzésére – hadat üzent Szerbiának, és a lokálisnak tervezett fegyveres konfliktus világméretű háborúvá nőtte ki magát. Bár az európai nagyhatalmak – gazdasági, katonai és geopolitikai érdekeik érvényesítése miatt – már régóta készültek egy, az erőviszonyokat átrendező háborúra, a kirobbantásának ódiумát végül a Monarchia vállalta magára a fentiekben említett stratégiai megfontolások miatt.³

³ Ormos Mária: *Világháború és forradalmak 1914–1919*. H. n., 2009, Kossuth Kiadó. 8–14.; Bihari Péter: *1914. A nagy háború száz éve*. H. n., é. n., Kalligram. 126–141.; Somogyi László: Szerb ellenségkép Magyarországon az első világháború alatt a sajtó tükrében. *Jel-Kép* 2016/1. 50–51.

Önvédelem: a Monarchia/Magyarország egy alantas és barbár támadás áldozata

Mivel gyakorlatilag a Monarchia volt az, amely hadat üzent és megtámadta Szerbiát, az unitárius egyházi sajtóban megjelent beszámolókból, elemzésekből vagy prédikációkból világosan kiolvasható a szerzők abbeli szándéka, hogy a Monarchiát felmentsék a háborús agresszor megbélyegző vádja alól. Diskurzusukban a felmentésnek és elhárításnak klasszikus módszerét, azt a kétpólusú ábrázolásra épülő áldozati elbeszélésmódot alkalmazták, amelyben az áldozati státus egyfelől már önmagában erkölcsi minőséget biztosít/jelent, másfelől pedig pozitívan képes bemutatni és igazolni a szereplő morális értékítélet alá eső cselekedeteit.⁴ Narratíva szintjén mindez annyit jelentett, hogy a Monarchia hadba lépését az unitárius egyházi írók egy olyan kikényszerített önvédelmi lépésként mutatták be, amelyben a támadó fél valójában az orgyilkosságot kitervelő és támogató Szerbia volt.

A Dávid Ferenc Egylet kiadásában Kolozsváron megjelenő *Unitárius Közöny* 1914. évi szeptemberi számában Boros György teológiai tanár, szerkesztő Szerbiát a kezeit mosó Pilátushoz hasonlította. Boros szerint, bár egyesek a Monarchiát hibáztatják a háború kirobbantásáért, a tényszerű valóság ezzel szemben az, hogy a hadüzenet egy olyan kényszerhelyzetre adott válaszlépés következménye volt, amit Szerbia provokált ki a Monarchia destabilizálásáért már régóta folytatott aknamunkájával. A békés megoldás alternatívája megszűnt azal, hogy a Magyarországon élő nemzetiségek néhány korábbi próbálkozásukhoz hasonlóan a magyarokat ismét megpróbálták kitessekelni a saját hazájukból. Mivel az ellenség a háború eszközéhez folyamodva próbálta érdekeit érvényesíteni, ezért ők, magyarok, arra lettek kényszerítve, hogy hasonló eszközökkel védjék meg magukat, és állítsák helyre a békét. A háború szörnyű emberi találmány, mivel arra ösztönzi az embereket, hogy egymást gyilkolják, nekik azonban választaniuk kellett a becsület és a halál között. Az erkölcs törvénye azt parancsolta számukra, hogy becsutelen élet helyett inkább válasszák a hősi halált még akkor is, ha a háborúra való felszólítás nem a civilizációnak, hanem az őskori barbárságnak a jelszava. Nem tehetnek arról – zárta Boros vezércikkét –, hogy erőszakos támadás áldozatául estek, és ezért fegyveres erővel kell kiverniük a „gonoszok kezéből a bombát és a mérgező szuronyt”⁵.

⁴ A kérdéstről lásd Tzvetan Todorov: *A rossz emlékezete, a jó kísértése*. Budapest, 2005, Napvilág Kiadó.

⁵ [Boros György]: A szerkesztő asztaláról. *Unitárius Közöny* 1914/9. 158.

Az *Unitárius Közlöny* szeptemberi számában jelent meg Pálffy Ferenc szabédi unitárius táborigazgató augusztus 11-én, Kolozsváron a 103. népfelkelő gyalogdandár felesketési ünnepén elmondott beszéde is. Boroshoz hasonlóan, Pálffy számára sem volt kétséges, hogy kit terhel a háború felelőssége, és hogy miért kellett a Monarchiának a fegyverekhez folyamodnia. Régi ellenségük támadt rájuk – mondta –, és nekik meg kell védeniük a hazát és a királyukat, a békességnek a fejedelmét. Az ősök vére által megszentelt haza küldi őket a harcmezőre és követeli tőlük, hogy önfeláldozóan harcoljanak érte, és dicsőséggel térjenek vissza.⁶

A székelykeresztúri unitárius lelkész körkiadásában megjelenő *Unitárius Egyház* 1914. évi szeptemberi számának háborús tárgyú írásai tartalmi és logikai gondolatmenete megegyezett az *Unitárius Közlöny*ben megjelent azonos tematikájú cikkekkel.

A szeptemberi lapszámot indító ima névtelen szerzője a világháború kirobbanását szintén Szerbiának a Monarchiával szembeni alantas szándékaival magyarázta.⁷ A felelősség áthárítása mellett a névtelen szerző az erőszakos fegyveres válaszlépésre is igyekezett elfogadható magyarázatot adni. Olvasatában azért kellett ehhez az eszközhöz folyamodni, mert a „keresztényi türelem és megbocsátás, a nagylelkű elnézés és méltóságos magatartás minden eszköze sikertelennek bizonyult ama rosszindulatú néppel szemben, melyet barátságosabb érzelmekre hangolni, megfelelőbb magatartásra bírni nem lehetett, sőt még vakmerőbb lett nemzeti létünket fenyegető gonosz szándékában”⁸.

Előbbiekkel teljesen azonos gondolatmenetet fogalmazott meg a *Falusi pap* álnév alatt megszólaló szerző is. Szerinte a háború számukra „szomorú szükségesség” volt, mivel egy „törpe országocskának fantaszta bolondjai és lelkiismeretlen izgatói” a „gyűlölet minden fortélyával” az ország biztonsága ellen törtek. Az ország létének, fennmaradásának oltalmából fakadó szükségszerűség teljesen jogszerűvé és igazságossá tette a Monarchia által megindított háborút.⁹ A kolozsdobokai lelkész körkiadásán 1914 őszén elmondott köszöntőjében Vári Albert kolozs-

⁶ Pálffy Ferenc: Beszéd. *Unitárius Közlöny* 1914/9. 160–161.

⁷ „Egy gyűlölettel és gonosz indulattal telt maroknyi nép elbizakodott vakmerőséggel s bűnös üzelmeivel felidézte ránk a háború rémét, borzasztó alkalmát; megfosztott a béke áldásától és nyugalmatól s agg királyunkat, a béke fennkölt lelkű apostolát hadüzenetre kényszerítette.” Ima. *Unitárius Egyház* 1914/9. 121.

⁸ Uo.

⁹ Falusi pap: Kritikai észrevételek. *Unitárius Egyház* 1914/9. 122.

vári kollégiumi vallástanár a háborús részvételt ugyancsak a jogos önvédelem tényével igazolta.¹⁰

1914. augusztus 9-én, Kolozsváron tartott beszédében Győrfi István teológiai tanár a Monarchia által folytatott háború jogosságát a haza védelmén túlmutató egyetemesebb összefüggésekben tárgyalta. Gondolatmenetében a háborút mitikus harcként ábrázolta, melyben élet-halál harc folyik a jó és gonosz erői között. Ebben a küzdelemben Szerbia és szövetségesei a gonosz megtestesítőiként, a kulturális fejlődést szolgáló béke ellenségeiként tűntek fel. Győrfi szerint a Monarchia egy alattomosan kitervelt, barbár és igazságtalan támadásnak esett áldozatul.¹¹ Fegyveres válaszlépését azonban nem a bosszúérzet, nem a vérontás vagy a fenyegetés, hanem az erkölcsi kötelesség motiválta, vagyis hogy Isten nevében védelmébe vegye az emberiség fejlődését előmozdító békét, kultúrát, az életet. A trónörökös meggyilkolásával az „alávaló műveletlenség” lényegében támadást intézett a kultúra és az azt építő béke ellen.¹² A Monarchia, amely a békesség fegyvereivel a műveletlenség felszámolásáért küzdött, arra lett kényszerítve, hogy fegyveres erővel védje meg a művelt emberiség értékeit. „A békességet szerrettük, az élet szent nevében, a művelt emberiség oltalmában [!] húztuk ki a becsületnek, a szeplőtlen igazságnak éles vasát. [...] Nem másokért, nem hatalomért, nem dicsőségért, önmagáért küzd minden ember. Küzd a feleségéért, a gyermekeiért. Védi testvéreit, kenyerét, mindennapi munkáját. Vérével öntözi, hogy megmentse a hantokat, melyhez drága halottai szent kapoccsal fűzik, hogy biztosítsa unokák boldog, békés életét, hogy mentse mindazt, ami szép, mi művészi.”¹³ Tétlenségük a „fényes, művészi, szabad” világ megsemmisülését és az Oroszország által képviselt barbár világrend győzelmét és meghonosodását eredményezné.¹⁴ A Monarchia a kultúráért, az emberi értékek védelméért szállt harcba. Ezzel a körülménnyel magyarázható az, hogy nem tétlenkedtek, és a

¹⁰ „Ha valaha igaz volt, úgy ma csakugyan áll a mondás ereje: »Első és legszentebb legyen előtted a haza.« Ez az, ami ma veszélyben van. Érette sem testi, sem lelki áldozattól visszarettennünk nem szabad.” Vári Albert: A háború és az evangélium. *Unitárius Egyház* 1914/12. 168.

¹¹ Győrfi István: A béke háborúja. *Keresztény Magvető* (a továbbiakban *KerMagv*) 1914/5. 289–290.

¹² Uo. 291.

¹³ Uo. 292–293.

¹⁴ „A nemes, az életet megszentelő munka helyébe jönne a kizsákmányoló önkény, a korrupció. Szabadságunk nyomasztó szolgaságba fúlna. Szétdőlná családi szentélyeinket az állatias zsákmány vágya. A közerkölcs részeg félemberek csizmái alatt vívná haláltusáját. Férjeiteket, apákat, testvéreket megkötözve örök némaságba, jégmezők halálkamraiba kergetné az emberi gabszág abszolút koronás szörnyetege. Meggyötörve, beszenyezve kor-

fegyverekhez folyamodtak, ugyanakkor ez az a tényező, ami miatt nem lehet lelkiismeret-furdalásuk és, amiért nem érheti őket vád a végrehajtott lépések miatt. „Én nyugodt lelkiismerettel emelem égre kezemet – vontam le a végkövetkeztetést Győrfi –, hogy kihívjam a békesség Atyjának igaz ítéletét. Szent házában harcot hirdetek: a büntetésnek, a védelemnek, a békességnek szent háborúját.”¹⁵

A háború kirobbanásának árnyékában született legitimáló érvrendszer logikája a háború egész ideje alatt semmit sem változott. Minden egyes megnyilatkozásban jól nyomon követhető az a gondolatmenet, amely a Monarchia hadüzenetét, háborúba lépését önvédelemnek, történelmi szükségszerűségnek tartotta. Az *Unitárius Egyház* 1915. évi márciusi számában Benczédi Pál alsóboldogfalvi lelkész szerint feleslegesen hirdetik egyesek, hogy a háború a legnagyobb rossz, mert ők, akiket megtámadtak, nem engedhetik meg azt, hogy a „világuralomra éhes vad hordák” elvegyék az alkotmányukat, hazájukat, vérrel megszerzett kultúrájukat, vagy hogy odadobják magukat áldozatul „holmi nagy szláv állomnak [...]”¹⁶.

Bedő Árpád körispataki lelkész a székelykeresztúri Dávid Ferenc Egylet fiókszervezetében tartott beszédében hasonló szereposztást és ok-okozati összefüggést látatott a háború kirobbanásának hátterében, mint az egy évvel korábban megnyilatkozó lelkésztársai. A merénylet – mondta – leleplezte az ellenség háborús, hódító szándékát, bebizonyította, hogy amíg ők a béke ügyét munkálták, addig előbbieik képmutatóan harcra szervezkedtek. Mindent elkövettek, hogy visszatartsák magukat a vérontástól, az erőszaktól, hadba lépésüket nem a bosszú, nem a gyilkolás vezérelte, hanem a békének, a szabadságnak és az életnek a védelme.¹⁷ Ezt a harcot – vontam le a végkövetkeztetést – „külső ellenségek kényszerítették ránk, ez a harc ránk nézve önvédelmi harc, a hazaszeretet harca. A békességet akartuk, s annak védelméért, igazságunk érzetében, ragadtuk meg a becsület fegyverét. Nem korbáccsal verünk tudatlan tömegeket a halálba, nem is hitvány zsoldért küzdenek katonáink. Egy ország színe, java, életereje szállott síkra és küzd szent kötelességérzettel, öntudatosan, megértve a közös édesanya, a hon jajszavát”¹⁸.

báccsal büntetné győnge nőitek. Hozná magával, hordáival sötét, élő világát, megbénító erkölcstelenségét, láncos szolgásgát: a cárizmus!” Uo. 292.

¹⁵ Uo. 293.

¹⁶ Benczédi Pál: Március idusa. *Unitárius Egyház* 1915/3. 34.

¹⁷ Bedő Árpád: A hit vezérel diadalra. *Unitárius Szószék* 1915/4.

¹⁸ Uo.

Az önvédelemre kényszerített áldozatszerep narratíváját alkalmazta Bálint Ödön vadadi lelkész is, amikor hallgatóságát a háborús terhek elviseléséhez szükséges áldozathozatalra, kitartásra szólította fel: „A haza szólította, szeretett jó királyunk hívó szavára mentek messze, megvédeni édes hazánk határait idegen kezektől, vad dühös, kegyelmet nem ismerő csordáktól! [...] Délen királygyilkosok bandája, keblükben a legádázabb gyűlölettel; északon az erejében elbizakodott dühös fenevad, szánalmat nem ismerő kegyetlen érzéssel; nyugaton a művelt néptömeg műveletlen irigységgel akarja megtörni erőnket, haladásunkat, kultúránkat.”¹⁹

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy az unitárius egyház áldozati narratívájának két fokozata volt. Első lépésben világosan *különbséget tett agresszor és áldozat között, ezt követően pedig negatív, illetve pozitív minősítéssel ruházta fel a szereplőket*. A Monarchiának ebben a szereposztásban az áldozat szerep jutott, az értékminősítés rendjén pedig az erkölcsi erények hordozójának és egyben a védelmezőjének a szimbólumává vált. E logikának köszönhetően ettől a pillanattól kezdve hadbalépését már nem csak az önvédelem joga legitimálta, hanem az emberi értékekért folytatott küzdelme is. A legitimációnak ez a kettős ötvözetét Kiss Elek kissolymosi lelkész *Bibliamagyarázat és szent háborúnk* című írásában így összegezte: „[...] valláserkölcsi kötelességünk a mi szentélyünket, a mi édes hazánkat, a mi édes anyánkat, a mi családjainkat tisztán, mocsoktalanul és sértetlenül tudni. Annak [!] az illetéktelen, betolakodó kufárok ki kell üznünk nekünk is, ha életünkbe kerül is, mint került Jézusnak. [...] Hej magyarok, hej székelek! Szent örökség e haza, hol templomaink emelkednek, szent kötelesség ennek védelme, ha a védelemben elpusztulunk is.”²⁰

A háború mint állampolgári kötelesség, valamint az emberi erkölcsöket nemesítő és az emberi életet fejlesztő eszköz

Az áldozatszerep mellett volt még három érv, amivel igazolni lehetett a háború borzalmait, ember és anyagi veszteségeit. Az egyik érv az *isteni világrend* összefüggéseiben értelmezte a háborús eseményeket, a második a háború emberi erkölcsökre gyakorolt *pozitív hatását* hangsúlyozta, a harmadik pedig az állampolgár *alkotmányos kötelességére* hivatkozott.

¹⁹ Bálint Ödön: Minő ajándékkal adózzunk Jézus emlékének? *Unitárius Szószék* 1915/4. 291., 293.

²⁰ Kiss Elek: *Bibliamagyarázat és szent háborúnk*. *Unitárius Szószék* 1917/3–4. 157.

1914. augusztus 30-án Kolozsváron mondott beszédében Győrfi István kozmológiai dimenzióban, az isteni üdvtörténet részeként tárgyalta a háború kérdését. Téves az a nézet – mondta –, amely a háborút az isteni végítélet pillanatának látta. Nem igaz, hogy a háború által Isten az embert akarná büntetni az általa elkövetett vétkek miatt. Akik ezt az álláspontot hangoztatják, azok abból a megfontolásból teszik, hogy gyávaságukat leplezzék, és kibúvót találjanak. Nem bűn, nem az istentelenségnek vagy a vallástalanságnak a jele az általuk folytatott harc. Nem a világ végét kell látni a háborúban, hanem egy „új világ, a szebb, fényesebb jövő hajnalpirkadását [...]”²¹. A háborús események, bár borzalmasak, nem öletszerűek, és semmiképpen nem büntető hatásúak.²² Ellenkezőleg, egy olyan évtizedes forrongásnak az okozatai, amely szerves része a világmindenség fejlődési folyamatának. „Az élet forradalom napjait” élik a látszólagos béke éveit után, és ezt az alkalmat meg kell ragadniuk ahhoz, hogy az isteni akaratot kibontakozásához segítsék.²³ Ez az isteni akarat nem más, mint a magyar nemzetközösség élni akarása szabadságban, jólétben és az erkölcs normái szerint. Harcuk ez utóbbinak a konkrét kifejeződése: „Mi nem szégyelljük nemzeti társadalmunk durva élni akarását. Nem, mert érezzük lelkünk fenségét, kulturális életünk fölényét azok felett, kik nem a durva élni akarás önzéséből, [hanem] a dicső bosszú érzetéből, a nyereség, a kapzsiság nemes tulajdonaitól hevítve életünkre törtek. Nem a ti véretek, nem az én életemet akarják: egy ország életerejét kiirtani jöttek. Nem embereknek vagyonát rabolni keltek útra: legázolni a haza szentelt földjét, megtaposni, beszennyezni emlékeitek kedves rögét!”²⁴ Győrfi értelmezése szerint tehát az önvédelmi küzdelmük tökéletesen illeszkedik az isteni világrend törvényeihez, mivel az életben maradásukért folytatott létharc egyben az erkölcsi értékek védelmét is jelenti. Hősnek kell lenniük, nem szabad az egyéni áldozathozatal elől elmenekülni vagy visszarettenni, mert kötelességük, küldetésük egy új korszaknak, egy új világnak a megteremtése. Meg kell mutatniuk – hangsúlyozta –, hogy „valóban a műveltség fényvivői voltunk, s küzdünk, nem aljas érdekből, küzdünk az egyetemes lét tökéletesebb kialakításán”²⁵.

Szeptember 9-i beszédében Győrfi még világosabban fejtette ki az isteni világrend szerint értelmezett háborús nézeteit: a háború borzalmas pusztítása nem az isteni bosszú kifejeződése, hanem egy általa akart jobb, emberségesebb világ-

²¹ Győrfi István: Heroizmus. *KerMagv* 1914/5. 295. 244–245.

²² Uo. 245–246.

²³ Uo. 296.

²⁴ Uo. 297.

²⁵ Uo. 298.

rendnek a megteremtője. Az általuk szemtanúként megélt háború nem „végítéletnek, nem haragvó büntetésnek rohanó pusztítása [...] [hanem] az élet-ellentétek küzdelme, az Istenség harca a világmindenséggel, melyben nem a túlnyomó fizikai erő, [hanem] az erkölcsi erők osztják a diadalt”²⁶. Fegyveres küzdelmük az erkölcsi fejlődést, tökéletesedést szolgálja, ezért nem szabad lelkiismeret-furdalást érezniük a vérontásért vagy vádolniuk magukat a béketörésért. A fejlődés/élet állandó harc, ellentétes erők örökös küzdelme, a béke, a nyugalom a bukást, a halált jelenti. A mozgást generáló ellentétek Isten lényegéből fakadnak, és az életben embereken keresztül jutnak kifejeződésre. Maga Isten hívta őket arra a nagy harcra, amelyben „a nagy ellentétek véres tusája új élet kapuit nyitja meg a közeljövő megújult embertársadalma előtt. Leomlik a túlsúlyra jutott abszolutizmus páncél bástyája, és véle egy sírba temetkezik a szabadosság! A rideg kalmár góg, a tolvaj farizeusi becsület elveszti hosszú éveken át féltő tisztelettel imádott hatalmát. A fizikai nyers erők felett erkölcsi erők diadalmasan fognak új nemzeti társadalmat teremteni. A humanizmus, a tiszta, önzetlen emberiség, a meg-elevenítő tisztesség, az életet lehelő egyéni szabadság mind-mind diadalra jutnak, diadalmas fénnel sugározzák be a vérkeresztség borzalmas tereit”²⁷. Egy új, igazabb életért fogtak fegyvert Isten akaratából, és e kihívás elől nem szabad visszakozniuk, teljes odaadással kell az emberiség golgotai útját végig járniuk, mivel minden igazság a szenvedés által nyer szentesítést.²⁸

A *Keresztény Magvető* hasábjain 1916-ban Győrfi még egyszer visszatért a háború kérdésére, és mintegy szintetizálva az 1914-ben kifejtett nézeteit, újból arra a következtetésre jutott, hogy az általános felfogással ellentétben a háború nem az erkölcsi dekadencia, a műveletlenség okozata, hanem, ellenkezőleg, az ember kulturális fejlődésének az eszköze.²⁹ Akik a kultúra pusztulását siratják, tévesen gondolkodnak, mert koruk fegyveres harca éppen annak a küzdelemnek a kifejeződése, amely az élet dialektikus szerkezetéből ered, és amelyet a kultúr-ember egy magasabb fejlettségi szintnek/kultúrának az eléréséért folytat. „A ma háborúja – írta – a kulturális fejlődés útját egyengeti. Igyekszik elhárítani azokat az akadályokat, melyeket a különböző úton, de egy cél felé törő érdekellentétek állítottak a fejlődő emberiség útjába. A háborút tehát az érdekellentétek kiegyen-

²⁶ Győrfi István: A küzdelem, mely örök. *KerMagv* 1915/5. 302.

²⁷ Uo. 303–304.

²⁸ Uo. 304.

²⁹ Győrfi meghatározása szerint a kultúra „olyan állapot, melyet az ember munkájával, tudásával hoz létre, célszerűen avatkozva be a természet munkájába.” Győrfi István: A kultúra és a háború. *KerMagv* 1916/1. 14.

lítési és pedig erőszakos kiegyenlítési eszközének, nem a barbárság visszajáró kísértésének kell tekintenünk.³⁰ Jászi Oszkár utópikus társadalom-politikai nézeteit idézve Győrfi is úgy látta, hogy a felületes szemlélettel ellentétben a háború sokkalta több mint gazdasági, politikai, katonai, területi érdekekért folytatott küzdelem, az lényegében egy végállomáshoz, a politikailag és erkölcsileg is tökéletes társadalomhoz elvezető út. „A háború meg van és mindaddig velünk is marad – mondta Győrfi –, míg az emberi fejlődés el nem éri kulturáltságának azt a fokát, amelyen az erkölcsi ítélet és szervezethez fűződés nem teszik az erőszakos elhelyezkedési módját. [...] akár közvetve, akár közvetlenül a háború oka a kultúra. A háború egy olyan fejlődési eszköz, mely előbb vagy utóbb teljesen feleslegessé fogja tenni önmagát.”³¹ A huszadik század háborúja – vonta le a végkövetkeztetést – nem a hatalomért, nem a zsákmányért, nem gyűlöletből, bosszúból folyik, hanem hogy elhárítsa az egyetemes fejlődés folyamata elől az akadályokat.³²

Lényegében a fentiekkel azonos szemléletet képviselt Marosi Márton székelyszentmihályi lelkész is azzal, hogy a háborút isteni törvényszerűségként és az emberiség lelkiismeretének erkölcsisztító mozzanatként értelmezte. Nézete szerint a békében elposványosodott, megromlott emberi lelket csak a háború képes megtisztítani.³³ Az erkölcsi hanyatlást paradox módon éppen a béke tényezőjével magyarázta. Akkor – írta –, „amikor az embert nem érik csapások, amikor a szenvedésektől mentve van, és az enyhébb sors szeszélyeinél biztonságban érzi magát, erejénél fogva elbizakodottá, kevélyé lesz. A békének csöndje nem fenýíti meg. Bátorsága vakmerőséggé nő, és szembe száll magával az isteni hatalommal.”³⁴ Ezzel szemben a szenvedésekkel való szembesülés az embert az alázat állapotába kényszeríti, oda, ahol „remegve nézi, hogy az étellel miként játszik a halál, ott megáll az ember és megtér. A borzalomnak tisztító tüzeiben megtisztul a szíve, s nem lesz abban a kevélységnek, a gögösségnek semmi hatalma, de az alázatosságnak, szelídségnek útjáról nem tér le soha”³⁵. A háború eltörli az önzést, közömbösséget, és testvéries egységbe fogja össze a kunyhók és paloták lakóit Isten, még akkor is, ha azt nem látják „most alkotja a mennyeknek országát ezen a földön”³⁶.

³⁰ Uo. 16.

³¹ Uo. 17–18.

³² Uo. 18.

³³ Marosi Márton: Egyházi beszéd. *Unitárius Szószék* 1916/1. 14.

³⁴ Uo. 15.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. 16.

A háború erkölcsformáló és megújító szerepének a gondolatát Vári az emberiség egyetemesebb dimenziójából egy kisebb közösség, a nemzeti élet szintjére is kivetítette. A háború két esztendejének tapasztalata szerint egy olyan új eszközt adott a kezükbe, amelynek segítségével sok mindent teljesen más színben tudtak megvizsgálni, mint korábban. Ráésméltek arra, hogy a nyugati kultúra, amely hamis fényével majdnem teljesen megbabonázta őket, tulajdonképpen megmérgezte a magyar nemzeti művészetet és irodalmat az által, hogy azokban az érzékiség túlhajtása, az ősi erkölcsök lerombolása, valamint a nemzeti eszményeknek és a józan ítéletnek a tagadása vált az értékessé és esztétikussá. Ezekkel szemben az autentikus magyar kultúra háttérbe szorult és az egyenes, nyílt erkölcsük, mély és józan vallásosságuk, amely nem majmolta a nyugati kultúrát, maradinak lett megbélyegezve. A világháború kellett ahhoz, hogy felébredjenek, a magyar katona bátorsága értette meg velük, hogy őserő lakozik a magyarságban, hogy kiváló nemzeti sajátosságait, egyszerű és becsületes erkölcsüket, belső tartalomban gazdag kultúrájukat a felszínesnek megismert nyugati ellenében nem szabad feladniuk, mert a magyarságnak szüksége van arra, hogy nagy hivatását be tudja tölteni a történelemben. A világháború figyelmeztet, hogy ébresszék fel a magyar erkölcsöt, mert nem az „internacionalizmus sötét köpenyének a felöltése”, hanem az újjáélesztett nemzeti kultúra fogja világtörténelmi szerephez és hivatáshoz juttatni a magyarságot.³⁷ Vári értelmezésében tehát a háború a nemzet öntudatra ébredésének, lelki megtisztulásának és a nemzeti kultúra újjászületésének volt a szükségszerű eszköze.

Ürmösi Károly kolozsvári lelkész az értelmetlennek tűnő háborús szenvedésre és veszteségre ugyancsak azt a magyarázatot adta, hogy mindaz, ami velük történik a jelenben, akaratokon kívül és ellenében, lényegében egy egyetemes világtervnek, egy nagy és bölcs cél megvalósulásának a folyamata. Bár ellentmondás feszül az isteni jószág és bölcsesség, valamint a háborús valóság között, mégis hinniük kell abban, hogy mindez csak látszólagos, hogy semmi sem történik Isten tudta nélkül és akarata ellenére. Hinniük kell, hogy az emberiség élete nem rekedt meg, fejlődésben van, de ez a „haladás soha nem történt rázkódások, áldozatok és megpróbáltatások nélkül”³⁸. Áldozathozataluk, mely sokszor értelmetlennek tűnik, az igazság diadalát, az örök fejlődés útján való haladást szolgálják.

³⁷ Vári Albert: Új idők – régi feladatok. *Unitárius Egyház* 1916/1. 1–3.

³⁸ Ürmösi Károly: Legyen meg a te akarated. *Unitárius Szószék* 1916/1. 34.

Forrásaink szerint azok az unitárius egyházi írók, akik a háborút az isteni üdvtörténet részeként tárgyalták, azt nem csak a társadalmi, erkölcsi és szellemi fejlődés eszközeként fogták fel, hanem az emberiség bűneinek tisztítótüzeként is.

Az ember múltját erkölcsi síkon vázoló Kisgyörgy Imre olthévi lelkész a háború értelmét és szükségszerűségét igazoló érvelésében arra a következtetésre jutott, hogy az nem egyéb, mint egy nagy erőpróba, amelynek apokaliptikus tüzeiben „leég az emberről a salak, s az »ember«, mint tűzpróbás, megedzett nemes érc, mint a jeleni tűz- és vérkeresztségben újra keresztelkedett, Istennek gyermeke, Istennek valóságos képmása emelkedik ki a maga alakjával és céltudatos munkájával!”³⁹ Gál József recsenyédi lelkész egy, a Prédikátor könyvéből vett idézet segítségével próbált választ találni a háború által okozott szenvedés és veszteség kérdésre.⁴⁰ Okfejtésében azonban nem tudott semmi új magyarázattal szolgálni, ezért megismételte ő is azt a tételt, mely szerint a háború szenvedése nem véletlenszerű, hanem erkölcsnevelő és erkölcsnemesítő üdvtörténeti esemény az emberiség életének fejlődési láncában.⁴¹

A háború borzalmainak és veszteségeinek ellensúlyozása céljából az unitárius egyházi írók gyakran éltek a legitimációs magyarázattal, hogy a véráldozat, a szenvedés nem hiábavaló, mivel az egyes egyén által meghozott háborús erőfeszítések átívelik a társadalmi rétegek közötti szakadékokat, és hozzájárulnak az egységes és szolidáris nemzetközösség megteremtéséhez, valamint annak erkölcsi fejlődéséhez. A háborút lelkesen támogató Györfi a háború pozitív erkölcsformáló szerepét 1914 augusztusában a következő formában látta megvalósulni: „Együvé tartozásunk érzetében leküzdjük a társadalmi osztályok ellenszenvét, nincsenek véleménykülönbségekért küzdő ellenséges táborok, nem szégyelli, nem restelli a munkát, ki [!] azelőtt soha sem dolgozott: összeforrva, együtt küzd, vérzik, dolgozik és szenved minden magyar, hogy éljen, viruljon a köz, a nemzet, a haza”⁴².

³⁹ Kisgyörgy Imre: Az ember. *Unitárius Szószék* 1917/1–2. 54.

⁴⁰ „Többet ér a bánat, mint a nevetés, ha a szomorú arc mellett jobbá lesz a szív.” (Préd 7, 3.)

⁴¹ „Ne zúgolódjunk hát kedves afiai! Ha gyakran megnehezedik felettünk az idő járása, ha sorsunk kedvezőtlen fordulatai sok szép reményeinket megsemmisítik, örömeinket siralomra fordítják, nem ok nélkül bocsátja ránk a bölcs Isten e csapásokat. Nevelő, javító eszközök ezek a bölcs gondviselő kezében, ki legjobban tudja, mi válik javunkra és üdvünkre. Legjobb barátaink azok, mert mennyei Atyánkhoz vezérelnek, és azt mívelik, hogy jobbá legyen a mi lelkünk.” Gál József: Csapások idején. *Unitárius Szószék* 1917/3–4. 135.

⁴² Györfi István: Heroizmus. *KerMagv* 1914/5. 297.

A Győrfi optimizmusát is túlszárnyaló hangon szólalt meg Pap Mózes székelykeresztúri gimnáziumi tanár. Szerinte a haza és nyugati kultúra védelméért folytatott harcban nemcsak a politikai, hanem a nemzetiségi csatározások, illetve konfliktusok is megszűntek, mindenki egységesen lépett fel az ország létét fenyegető veszélyben. Ezenkívül megnőtt a lakosság áldozatkészsége, de a társadalmi osztályok közötti kapcsolatrendszerben is jelentős javulás következett be, a frontvonalon a lövészárokban például jól megférnek egymás mellett a társadalom különféle rétegeiből érkező katonák.⁴³

Győrfihez és Paphoz hasonlóan Boros György teológiai tanár is osztotta azt a nézetet, hogy a háború által megkívánt szolidaritás fel fogja számolni a társadalmi csoportok és a nemzetiségek közötti válaszfalakat, különbözőségeket. „A háború alatt – írta – az ágyúgolyók nem csak a várfalakat, hanem a társadalom falait is ledöntötték. A harctéren a királyfi és főhercegek együtt harcolnak a közemberekkel, az arisztokrata nők pedig együtt ápolják a magyar, osztrák, cseh és székely sebesülteket a polgári nőkkel.”⁴⁴

Patetikus hangon és látomásszerű, prófétai képekkel ecsetelte Marosi Márton székelyszentmihályi lelkész is azokat a pozitív átalakulásokat, amelyeket a háború váltott ki az ember szellemi és lelki világában. Az udvarhelyi lelkész kör előtt tartott felolvasásának látomásai az erkölcsi fejlődés, a pozitív előjelű lelki átalakulás folyamatait jelenítették meg. Az első képében az öreg, ősz király alakja tűnik fel, aki a sebesült katonái betegágyánál tiszteleg, és aki a névtelen hősök előtt meghajol alázattal. A második képben a harcokban eldurvult, elfásult katonára a csataterén egy kisgyermeket talál, és amíg az egyik kezével az ellenséget célozza, a testével a síró gyermeket védi, oltalmazza; a kegyetlen harcos nem csak öl, hanem szíve megolvad és könnyekre fakad az elhagyott síró gyermek láttán. A harmadik képben a dúsgazdag ember jelenik meg, aki megnyitja magtárait, és a szegény éhezők seregeit látja el élelemmel. Isten hatalmas eszközeként nevel és tanít a háború, tisztítótüzéből egyenként olvadnak ki a társadalmi élet legszenyebb értékei: megszületik a részvétel, az irgalom, az emberszeretet, az istenfélelem, a hit, a bizalom, a hősiesség, a hazaszeretet. A harangok hívó szavára mindenki templomba igyekszik, a koldus utolsó fillérét helyezi a haza oltárára, a magára maradott asszony nagyobb erőt fejt ki gyermekei védelmében és fenntartásában, a hazaszeretetet pedig csodákat művel a vitézekkel. Ezek a hatalmas változások pár hónap alatt történtek, és csakis egy oly nagy erejű esemény okozhatta azt, mint a

⁴³ Pap Mózes: A világháború nemzeti vonásai. *Unitárius Egyház* 1915/6. 90–91.

⁴⁴ [Boros György]: A szerkesztő asztaláról. *Unitárius Közlöny* 1915/1.1.

világháború, melynek lelke felrázta a szunnyadó erényeket.⁴⁵ A szellemi, lelki vezető a háborúban egy olyan segítő társra találtak – vonta le Marosi felettébb magabiztos végkövetkeztetését –, amely „hatalmas építő erejével az elsz[é]ledt, a veszni indult nyáját egy jelre összehozza és a pásztorok szavára hallgató engedelmes életüekké [!] teszi”⁴⁶.

Gál Kelemen a kolozsvári Unitárius Kollégium igazgatója az 1914/1915. iskolai évet megnyitó beszédében a háborút tanulási folyamatként értékelte, és a végeredményt unitárius kortársaihoz hasonlóan ő is pozitívan ítélte meg, vagyis hogy a háború a nemzet erkölcsi nagykorúsodásához fog vezetni. Az igazi győzelem az lesz – mondta –, hogy a háború „véres tanúságaként végleg levetkőzzük nemzeti hibáinkat és gyöngeségeinket, megerősödünk dicsőséges nemzeti erényeinkben és a jó tulajdonságainkban; mikor szívünk megtelik a felebarátainkon való segítség önzetlen érzelmével; mikor lehullanak rólunk a társadalomtól ránk erőszakolt vagy önként magunkra vett osztálykülönbségek, mikor embertársunkban nem a koldust vagy a gazdagot, nem az alattvalót vagy a főnököt nézzük le vagy süvegeljük meg, hanem az embert öleljük magunkhoz. Olyan szeretettel, aminőre a háború tanít; olyan egyenlően, minőre a nagy életveszedelmek nivelálják az embereket.”⁴⁷

Balázs András sinfalvi lelkész Máté Béla bágyoni közhuszár felett 1915. július 16-án elmondott beszéde azt igazolja, hogy a háború pozitív erkölcsformáló szerepének érve gyakran és előszeretettel használt eszköz volt az emberveszte-ségnek, az értelmetlennek tűnő halálnak az igazolására. Balázs szerint a háború embervesztése nem hiabavaló, mert az a nemzeti erények újjászületését és a nemzet életének megújult alapokra való helyezését fogja eredményezni. Osztotta továbbá azt a mások által is szívesen hangoztatott nézetet, mely szerint a háború a bátorság, hősiesség és áldozatkészség felébresztése mellett megvalósítja azt a belső kohéziós erőt is, ami megteremti a széleskörű társadalmi szolidaritást.⁴⁸

⁴⁵ Marosi Márton: A háború lelke (I. rész). *Unitárius Közlöny* 1915/5. 75.; Marosi Márton: A háború lelke (II. rész) *Unitárius Közlöny* 1916/6. 93.

⁴⁶ Marosi Márton: A háború lelke (II. rész) *Unitárius Közlöny* 1916/6. 94.

⁴⁷ Gál Kelemen: Történelmi idők. *KerMagv* 1914/5. 308.

⁴⁸ „Talán tudtuk, hogy a legnagyobb áldozatot hozzuk a haza oltárán, mikor önvédelmi fegyvert fogunk; de egy pillanatig sem kételkedtünk, hogy ezer éves dicsőségünk még tisztább fénybe fog ragyogni s nemzeti létünk egy újabb ezer év elé megfiatalodva tekint. [...] Legendás idők, legendás hősei támadtak föl és a történelem még nem mutatott példát arra, hogy egy ellenséges világgal szemben egy maroknyi nép oly dicső ragaszkodását mutassa a hazaszeretetnek, minőt csak rég letűnt idők hőskölteményeiben olvashatunk. A magyar ebben a főséges csatában is méltónak bizonyult önmagához és ezer éves múltjához. A harctéri jelentések valóságos himnuszai a magyar vitészségnek. A legalsótól a legfelső körö-

Balázs András és lelkésztársainak naiv és utópikus szemléletével ellentétben Zoltán Sándor homoródszentmártoni lelkész már lényegesen közelebb járt a valósághoz akkor, amikor a háború pozitív hatását az erkölcs helyett egyetlen területre, az ember vallásos életének a területére lokalizálta, és a felerősödött hitéletet lélektani okokkal megmagyarázta. Zoltán szerint a vallásosság mindnyájuk által tapasztalt erősödését a hadszíntéren a katonák halálfélelme generálta, a hátszágban pedig az embereknek az a vágya, hogy az istenhit által reményt és lelki megnyugvást találjanak.⁴⁹

A vallásfilozófiai és erkölcsi legitimációs eszközök harmadik elemét – mint említettük – az alkotmányos érv képezte. A háborúban való részvétel – hangoztatták – alkotmányos kötelessége minden polgárnak, és a legmesszebbmenően eleget kell tenni a király hadba hívó parancsának. Az *Unitárius Közlöny* 1915. évi májusi száma elé írt vezércikkében Boros György úgy vélekedett, hogy az adjak meg a császárnak, ami a császáré, és az Istennek, ami az Istené jézusi mondatát szó szerint kell értelmezni, és teljes önfeladással, az Isten segítségével kormányzó király utasításait kell követni mindenkinek.⁵⁰

A háború mint érték- és erkölcsromboló tényező

A kezdeti időszakban az egyházi sajtóban megnyilatkozó lelkészek és tanárok döntő többsége a háborút az isteni világrend részének és a fejlődés eszközének tekintették. A háborúról alkotott egységes és pozitív álláspont 1916 után kezdett érezhető módon erodálódni, azonban már azt megelőzően is találkozhatunk olyan írásokkal, amelyek nem tulajdonítottak semmiféle pozitív hatást a háborúnak. Megjegyzendő itt, hogy 1916-ig a szerzők által használt érvkészlet elsősorban teológiai, gazdasági és ontológiai jellegű volt, azt követően azonban már döntően a gyakorlati, tapasztalati úton szerzett ismereteken alapuló bizonyítékok domináltak.

A háború teológiai alapokon való elutasításának egyik korai megnyilvánulása Keresztesi Dénes szentgericei lelkész nevével hozható kapcsolatba. Az *Unitárius Egyház* 1915. évi júliusi számában közölt munkájában Keresztesi annak a véleményének adott hangot, hogy bármennyi érvet is sorakoztatnának fel a há-

kig egyaránt hozza meg áldozatát mindenki. Az egyszerű szántóvető és főrangú vére egyformán öntözi a csatatereket és termékenyíti meg a jövőendő számára.” Balázs András: Hálotti beszéd. *Unitárius Szószék* 1915/4. 326–327.

⁴⁹ Zoltán Sándor: Háború és vallásosság. *Unitárius Egyház* 1915/1. 37.

⁵⁰ [Boros György]: A szerkesztő asztaláról. *Unitárius Közlöny* 1915/5. 73.

ború mellett, őt és egyetlen józanul ítélő embert sem lehet meggyőzni annak igazsága és jogosultsága felől. Nem hiszi el, hogy a konfliktusokat ne lehetne békés úton rendezni, éppen ezért számára gyanúsak azok a spekulációk, bölcselkedések, amelyek arra hivatkozva akarják igazolni a háborút, hogy az mindig is az emberi élet része lett volna, és hogy az életet és annak fejlődését szolgálná. Ez a fajta érvelés tudományos képmutatás, és a vallás is lényegében hasonlóképpen jár el akkor, amikor a Bibliából önkényesen kiszakított és értelmezett gondolatokkal kívánja igazolni a háborút.⁵¹ Keresztesi szerint mind az Ószövetség, mind pedig az Újszövetség erkölcsstana szembehelyezkedik az erőszakkal, éppen ezért a vallásnak semmi köze nincs a háborúhoz, még akkor sem, ha azt állami vagy nemzeti indokokkal igazolni lehet.⁵²

Sigmond József az Udvarhelyi Unitárius Lelkéször előtt 1915. október 20-án megtartott beszédében ugyancsak eltérő perspektívában láttatta a háborút, mint azt az addig megszólaló lelkésztársai tették. A háború számára már nem a világ fejlődését előmozdító és az eszményi célok megvalósítását szolgáló eseményt jelentette, hanem a tömeges pusztítást, társadalmi elszegényedést és mérhetetlen testi és lelki szenvedést.⁵³ Sigmond álláspontja nemcsak a háború végső célját és eredményét illetően különbözött, nézete szerint előbbi semmiképpen sem illeszthető az isteni világrendbe, mivel az isteni szeretetprincípium teljesen ellentétben áll a pusztító erőszakkal. A háború – vonta le a következtetést – nem Istentől van, hanem az isteni értékrendtől elszakadt, kereszténységét csak felszínesen megélt embertől.⁵⁴

Szimonidesz Lajos evangélikus táborigazgató lelkész *Unitárius Szószék*ben közölt *Isten fiai* című beszéde szintén a kritika jegyében született, és elvetette azt az álláspontot, hogy a háború az ember erkölcsi fejlődésének a törvényszerű állomása, mozzanata lett volna. Úgy vélte, hogy a háború nem tett egyebet, mint hogy ijesztő meztelenségében tárta fel azt a rejtegetett igazságot, hogy a különböző keresztény felekezetek már csak formailag, a nevük és eredetük vonatkozásában kapcsolódnak Jézushoz. A kereszténység szellemiségében teljesen eltávolodott a jézusi tanításoktól, ezt a tényt pedig legmarkánsabb módon maga a háború ténye igazolta.⁵⁵

⁵¹ Keresztesi Dénes: Vallás és háború. *Unitárius Szószék* 1915/7. 101.

⁵² Uo. 102.

⁵³ Sigmond József: A földön Istennel. *Unitárius Szószék* 1916/1. 23.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Szimonidesz Lajos: Isten fiai. *Unitárius Szószék* 1917/3–4. 130.

Szimonideszhez hasonlóan Zoltán Sándor is határozottan elvetette annak a lehetőségét, hogy a háború és kereszténység között elvi rokonság vagy azonosság állna fenn. Álláspontja szerint a háborúval a kereszténység tulajdonképpen önmagát tagadta meg, mivel Jézus teljes mértékben ellene volt az erőszaknak. Korának háborúja – mondta – arról tett tanúbizonyságot, mintha az „Arról fogja megtudni mindenki, hogy az én tanítványaim vagytok, ha szeretitek egymást.” (Jn 13, 35.) Jézusi intelem megfordítva, a következőképpen teljesedett volna be: „Arról ismernek meg titeket, hogy az én tanítványaim [...] vagytok, hogy egymást gyűlölitek.”⁵⁶

A háború elsősorban gazdasági érvekre alapozott kritikáját Benczédi Pál fogalmazta meg. Szerinte sem a vallással, sem pedig más eszmékkal nem képes leplezni azt, hogy a háborút a gazdasági célok motiválják. A háború súlyos és pótolhatatlan emberveszteségei az ember erkölcsi tökéletlenségének szomorú bizonyítékai, és csak az „örültek” képesek azt állítani, hogy a háború a túlnépesedést hivatott megakadályozni, azaz egzisztenciális szükségszerűség. Ezt az álláspontot semmiképpen sem szabad elfogadni, és a háborúra, mint a társadalom legnagyobb veszedelmére és az emberiség erkölcsi tökéletlenségének a megnyilvánulásaként kell tekinteni. A Poroszország és Franciaország között 1870 és 1871 között zajló háború hadi kiadásainak a számszerűsítésével Benczédi cáfolta annak a lehetőségét, hogy a háború gazdasági fellendülést eredményezhetne. A hadi kiadások fedezésére elköltött hatalmas pénzüsszegek szerinte a hadviselő államok gazdasági, szociális és kulturális életét jelentősen visszavetik azzal, hogy a pénzforrásokat ezekről a területekről vonják el. Éppen ezért Anglia és Oroszország elszámította magát, amikor a gazdasági megfontolásból elindított hódító szándékaiban a háború eszközához folyamodott. E két hatalom a háború kirobantásával tulajdonképpen a világ legerkölcstelenebb tettét követte el, mivel az embernek szellemi és erkölcsi dolgokban kellene „tündökölnie”, nem pedig az emberiség fejlődését akadályozó és visszavető fegyvergyártásban, orvgyilkosságban és a nemzetek „kirabolásának művészetében”⁵⁷.

A háború kérdésének ontológiai alapú elemzésével Zoltán Sándor foglalkozott behatóbban. Zoltán szerint minden létező hatást fejt ki, kivetíti magát a külső világba. Az ember projekciója cselekedetekben nyilvánul meg, a gondolati, érzelmi szinten jelentkező céljait önmagán kívül próbálja valóra váltani. Mivel minden emberben megvan ez a képesség, törvényszerűen következik ebből, hogy az eltérő érzelmekből és gondolatokból érdek-összeütközések születnek.

⁵⁶ Zoltán Sándor: Jézus és a háború. *KerMagv* 1916/1. 20–26.

⁵⁷ Benczédi Pál: Elmélkedés a háborúról. *Unitárius Egyház* 1915/7. 98–100.

Az ellenérdekek összeütközése küzdelmet gerjeszt az ellentétes nézeteket hordozó csoportok között. Az emberi műveltség alacsonyabb fokán az érdekellentétek feloldásának eszköze a dorong, magasabb fejlettségi szinten ezt az igazságszolgáltatás helyettesíti, az eszményi konfliktuskezelést pedig a kölcsönösségen alapuló békés megoldás képezi. A háború nem más, mint a népek, nemzetek érdekellentétéből fakadó erőharc, háttérében pedig gazdasági érdekek állnak még akkor is, ha sokszor megpróbálják azt különféle indokokkal leplezni. Mivel a fajfenntartás az emberi világ egyik legfőbb mozgató hatalma, ezért az egyes államok gazdasági törekvéseit mindig a fennmaradáshoz szükséges gazdasági alapoknak, erőforrásoknak a gyarapítása és biztosítása motiválja. A tiszta erkölcs mellett minden országnak szüksége van a fejlett gazdasági életre, hogy önmagát és az államalkotó nemzetet fenntarthassa. Ez az a tény, ami miatt minden öntudatosan gondolkodó nép igyekszik gazdasági erejét növelni és fejleszteni még akkor is, ha eközben más népeket kell, hogy leigázzon önfenntartó céljának a megvalósítása érdekében.⁵⁸ Az ontológiai jellegű vizsgálódások közé sorolhatjuk még Szolga Ferenc székelykeresztúri gimnáziumi tanár felolvasását. Elmélkedésében Szolga elítélően szólt a háború pusztításairól, mindezek ellenére azonban arra az álláspontra helyezkedett, hogy a világban megmutatkozó ellentétek között feszülő harc, küzdelem az élet törvényszerűségei közé tartozik, és lényegében elkerülhetetlen. A természet világából kiragadott példák mellett szerinte, mint jelkép, a bibliai ősbűn is a világ ellentétekre épülő, dualisztikus jellegét tükrözi: a jónak (lelki valóság) és a rossznak (testi valóság) a létező kettősségét. Mindaz, ami van, sokszor tragikus küzdelem által jön létre, a megvalósulás eredményei pedig arányban állnak az áldozathozatal mértékével – remény van tehát arra, hogy a nemzet által meghozott áldozat képes lesz egy jobb jövőt meg alapozni.⁵⁹

A háború pozitív erkölcsformáló szerepének sokak által hangoztatott és szilárdan álló toposzát tapasztalati úton szerzett eszközökkel először Vári Albert kérdőjelezte meg a román betörés apropóján született *A háború erkölcsse* című írásában. Vári szerint, amíg a háborúról nem voltak közvetlen tapasztalataik és élményeik, addig sokan lelkesültek, és egy-két kérdésben igazat adtak azoknak a véleményeknek, amelyek a háborút úgy tüntették fel, mint az „életnek útját, a szellemi, erkölcsi és vallásos fejlődésnek egy hatásos eszközét, s ezért az isteni akaratnak ellenállhatatlan kifolyását”⁶⁰. Mióta azonban közvetlenül szembesül-

⁵⁸ Zoltán Sándor: Háború és erkölcsiség. *Unitárius Egyház* 1916/1. 5–7.

⁵⁹ Szolga Ferenc: Elmélkedés a háborúról. *Unitárius Egyház* 1915/6. 85–87.

⁶⁰ Vári Albert: A háború erkölcsse. *KerMagv* 1916/5–6. 290.

tek a háborúval, és láthatták az azzal járó anyagi, szellemi és erkölcsi hanyatlást, azóta megerősödött bennük a meggyőződés, hogy a háború nem az életnek, hanem a halálnak, nem a fejlődésnek, hanem a hanyatlásnak, nem az isteni akaratnak, hanem az emberi gonoszságnak a munkája.

Az erkölcsi hanyatlásnak Vári szerint megvannak a tipikus és jól beazonosítható szereplői. Az egyik ilyen szereplő az „élelmes menekülő”, aki a menekülés alkalmával eltulajdonítja, megdézsmálja a mások őrizetlenül hagyott vagyontárgyait. Ugyanakkor mindenütt jelen van, ahol valamit ingyen lehet megszerezni, szemfülességének köszönhetően pedig kiuzsorázza az állam és a jótékony szervezetek által nyújtott segélyeket, jóllehet nincs azokra rászorulva. Egyetlen célja, hogy valamennyi alkalmat megragadva minden anyagi forráshoz hozzájusson. Egy másik negatív alakja a háború erkölcsének az üzér, aki kihasználva a menekülők kiszolgáltatott helyzetét, rémhíreket terjesztve, lelkiismeretlenül fosztja meg előbbieket vagyontárgyaiktól. A harmadik tipikus képviselője az erkölcsi hanyatlásnak az „elhagyott ház őrizője”, aki az első a gondozására bízott vagyonnak az eltulajdonításában.⁶¹ Az erkölcsi dekadenciát megtestesítő szereplők közé sorolta még Vári az árulót és a belső ellenséget: előbbi pénzért kiszolgáltatja a hazáját és polgártársát, utóbbi rokonszenvez az ellenséggel.⁶² Írását Vári végül azzal a tanulsággal zárta, hogy a háború során megmutatkozó önzetlenség, hősiesség és segítőkészség semmiképpen sem alkalmas kárpótolni és ellensúlyozni azt a szellemi hanyatlást és erkölcsi eldurvulást, amit a háború eredményezett.⁶³

Az 1916-os román betörés Taar Géza nagyajtai lelkészre is a reveláció erejével hatott. Vallomása szerint a személyes tapasztalatok által szerzett ismeretek számára is világossá tették, hogy a háború nem csak „szent kötelességeket és az ezeknek emberfeletti becsületességgel teljesítése nyomán támadt dicsőséges emberi erényeket tartalmazza, de átkot, rombolást és pusztítást is. [...], hogy a háború nyomán nem csak megújulás, tanúság, megelevenítő, fölfrissítő erő támad, de hatalmas, nagyarányú anyagi és erkölcsi destrukció is”⁶⁴. Taar szerint az első döbbenet akkor érte, amikor a meneküléskor nem az általa elvárt és remélt szolidaritással, együttérzéssel, segítőkészséggel szembesült, hanem a rideg önzéssel, részvétlenséggel, azzal hogy az ember a legnagyobb egymásrautaltság pil-

⁶¹ Uo. 291–293.

⁶² Uo. 293.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Taar Géza: A román betörés hatása közgazdasági és vallás erkölcsi nézőpontból. *KerMagv* 1917/9–10. 143.

lanatában tagadta meg emberi mivoltát.⁶⁵ A kapzsi önzés nemcsak a kölcsönös segítségnyújtás elmaradásában mutatkozott meg, hanem a gazdátlanul maradt ingóságok kirablásában, megrongálásában, a kényszerhelyzetben levő menekülők állatüzérek általi kifosztásában. A hazatérés után pedig a kárbevallások rendjén közölt hamis adatok által mutatkozott meg sokakban az erkölcsi erényeknek a teljes hiánya.⁶⁶

Egy másik, ugyancsak a román betöréssel kapcsolatosan született névtelen beszámoló is cáfolta azt a mitikus képet, hogy a háború erkölcsi szempontból egy nagy monolitikus egységgé, közösségé formálta volna az ország lakosságát. A cikk szerzője szerint az 1916 őszen tapasztalt pánik és menekülés rámutatott arra, hogy „mi székely nép fegyelmetlen nép vagyunk, hogy mi unitáriusok az erkölcs fölé emeljük a természetes ösztönt beleszövéen általában a külső mázát kicsiny műveltségünknek, nem vagyunk jobbak senki másnál. Akad egy-egy alak, kerül egy-egy lélek, aki a közért feláldozza mindenét, de a nagy többség átlagember marad, s nem emelkedik fel hivatása megértéséig s betöltéséig.”⁶⁷

A szemléletváltás világosan következtethető azokból az írásokból is, amelyek a lelkészek feladatait járták körül. Minderről a későbbiekben fogunk szólni, itt azonban megemlítjük Ébert András székelyderzsi lelkésznek az Egyetemes Lelkészkör előtt 1917. augusztus 25-én tartott előadását, amelyben a lelkészi feladatok elméleti kijelölését a háború összefüggéseiben tárgyalta. Értekezésének bevezetőjében Ébert helyeslően emlékezett meg Prohászka Ottokár római katolikus püspök 1914. november 7-én Budapesten mondott háborúellenes beszédéről. Egyetért Prohászkaival, hogy a háború értelmetlen, pusztítást és szenvedést okozó, kultúraellenes cselekedet, mely brutalitásával siralomházzá változtatja

⁶⁵ „Azt hittem, az egyenlőségnek ebben a könnyekre fakasztó megnyilvánulásában, az egyforma életsors halálosan kegyetlen kényszerűségében, az együvé tartozandóság érzetének, az egymást segítség, gyámolítás, az emberszeretet erényének szépséges megnyilvánulásaival találkozhatunk. És ehelyett még most is fülembe cseng az első ijedség fejvesztettségében senki mással csak saját magával törődő előre törekvők halálos tülekedésének örült kiáltozása, a karjukon kicsiny gyermekeiket gyalogszerrel végkimerülésig cipelő édesanyáknak kétségbeesett rimánkodása, amint egy-egy aránylag kevésbé megterhelt szekér, vagy ölebet, meg kanárit dédelgetve vivő úri fogat könnyörtelenül hajt el mellettük, szánakozás és segítség nélkül. Még most is fáj a kenyeret és szállást megtagadó elbizakodott testvér botütése, ki önző szeretetlenségében nem gondolt arra, hogy holnap ő is kezébe fogja venni azt a keserves vándorbotot, mellyel fáradt, kimerült, poros testvére megelőző napon irgalomért és szánakozásért kopogott ajtaján.” Uo. 148.

⁶⁶ Uo. 149.

⁶⁷ Fejlődő: 1916–1917. *Unitárius Egyház* 1916/9. 130.

Európát.⁶⁸ A korábbi derűlátó elvárásokkal ellentétben ugyanakkor arra is rámutatott – és ezzel revidálta saját korábban hangoztatott álláspontját is⁶⁹ –, hogy a háború a társadalmi erkölcsök szintjén fokozatos és általános eróziót eredményezett. „Mi, akik vezérkarunktól távol a legelső rajvonalban harcolunk – írta –, sajnosan be kell vallanunk, hogy közállapotaink nagyon elromlottak, az erkölcs, a tisztesség és becsületesség értéke a minimumra szállott; sokan, látva ezt az embermészárlást, »megzavarodnak Istenbe és az erkölcsi rendbe vetett hitükben«; sokakat a hirtelen jómód pazarlókká, anyagiasokká, önzökké és dölyfösökké tett, kiket nem indít meg semmiféle magasztosabb eszme; sokakat meg éppen a »kultúrbarbárság« tett szegényekké.”⁷⁰

Egy másik ugyancsak pasztorációs kérdéssel foglalkozó írásában Ébert szintén szót ejtett a háború erkölcsromboló hatásairól. Társadalomról alkotott pár soros diagnózisa azonban éppen azokon a pontokon fedezett fel hiányosságokat, amelyeket néhány lelkész társa a háború korábbi szakaszában még annak a pozitív hatásai közé sorolt: megszűnt az emberek közötti szolidaritás, rokonszenv és áldozatkészség az önzés és haszonszerzés rovására. „Ez a háború – írta – hosszú tartamával elfásította máris az embereket, a borzalmak hidegen hagyják és felébreztette, naggyá növelte lelkükben az összes gyarlóságokat. Mi, papok, az evangélium szolgái ne várjunk nagyon sokat az itthoniak lelki megújulásától! Nézzünk csak szét nyitott szemekkel, mi folyik körülöttünk? Folytonos árdrágítás, folytonos haszonhajhászat, kenyérérség és kenyéririgység, úrhatnamság és fényűző pazarlás.”⁷¹

Vallás és lelkész szerepe a háborúban

A háború a lelkész és az egyház szerepköreinek az újragondolására is alkalmat teremtett. Az ebben a kérdésben megszólaló írásokat témánk vonatkozásában két szempont miatt érdemes bevonnunk vizsgálatunk látókörébe: egyfelől kiolvashatjuk belőlük azokat az irányelveket, amelyek mentén a lelkészek cselekedni kívántak a háború ideje alatt, másfelől pedig választ kapunk arra a kérdés-

⁶⁸ Ébert András: Legsürgősebb teendőink. *KerMag* 1917. 5–6. 219.

⁶⁹ A Dávid Ferenc Egylet 1915. augusztus 28-án tartott felolvasásában még ő is a háború pozitív hatásairól beszélt. *Unitárius Közlöny* 1915/10. 177–182.

⁷⁰ Ébert András: Legsürgősebb teendőink. *KerMag* 1917. 5–6. 222.

⁷¹ Ébert András: A háborús pasztoráció lényeges tételeiről. *Unitárius Szószék* 1916/9. 133–134.

re, hogy a háború során változtak-e ezek a perspektívák, és ha igen, akkor milyen szempontok és koordináták szerint.

A háború különböző szakaszaiban megmutatkozó társadalmi, politikai helyzet és közérzet úgy tűnik, hogy döntő módon befolyásolta a lelkési feladatok meghatározásánál a fontossági sorrend felállítását.

A háború korai időszakában a lelkész feladatainak felsorolásából nem hiányzott a hívek lelki, érzelmi alapú mozgósításának a kötelezettsége. A lelkész közvetlen munkaköréhez tartozott, hogy érzelmileg felkészítse az ország lakóit hazafias kötelességeiknek a feltétel nélküli teljesítésére.

Az *Unitárius Közlöny* 1914. évi szeptemberi számában egy lelkész névtelenül közölt leveléből világosan kiolvasható ez a háború korai időszakában alaptételként elfogadott álláspont. A levélben szereplő lelkész például már nem csak szociális és lelkigondozói, hanem meggyőző munkát is végez: elmagyarazza az otthon maradtak számára, hogy a haza védelme mindennél fontosabb, és meggyőzi őket arról, hogy legyenek büszkék a fronton harcoló hozzátartozójukra, aki a haza védelméért küzd. Az *Unitárius Egyház* 1914. évi decemberi számában Vári Albert a lelkész háborús propagandában vállalandó szerepét a hívek lelki felkészítésében határozta meg. „Ügyünk – írta – föltétlen igazságáról meggyőzni a lelkeket; az igazság erejében való hitet mintegy szuggerálni a kételkedőknek; az Istenben való bizalmat beleönteni a kishitűekbe; a lelkesedés tüzeit lobogó lánggá fejleszteni, a nemzeti oltár körül úgy forgolódni, hogy ott az áldozat tüze egy percig se lankadjon; a szenvedőket vigasztalni; a csalódott és kétségbeesett lelkeket fölemelni; egy szebb és boldogabb jövő reménységét állandóan ébren tartani [...]”⁷² Az *Unitárius Közlöny* 1915. évi júniusi számában közölt írásában Marosi Márton ugyancsak azt az álláspontot hangoztatta, hogy a lelkész kötelességei közé tartozik a faj- és hazaszeretet érzésének a felébresztése, a hazafiúi kötelességek teljesítésére való figyelmeztetés.⁷³

A háború második esztendejében megmutatkozó erkölcsi, szociális és gazdasági problémák, valamint a kezdeti háborús lelkesedés lankadása szemléletváltásra kényszerítette a lelkészeket, és arra ösztönözte őket, hogy munkájuk tekintetében újrendezzék a fontossági sorrendet és feladataikat. Ez a szemléletváltás abban ragadható meg a legkézzelfoghatóbban, hogy a lelkési munkakör témáját érintő írásokból teljesen eltűnt annak a feladatnak a hangsúlyozása, hogy a lelkész kötelessége volna akár közvetett vagy akár közvetlen módon is a háborús propagandát szolgálni.

⁷² Vári Albert: A háború és az evangélium. *Unitárius Egyház* 1914/12. 169.

⁷³ Marosi Márton: A háború lelke. *Unitárius Közlöny* 1915/5. 94.

Ébert Andrásnak az *Unitárius Egyház* 1917. évi május-júniusi számában közölt írásából világosan kiolvasható ez a háborús helyzet valósága által teremtett súlyponteltolódás. Ebben ugyanis arra figyelmeztette olvasóit, hogy a hadiözvegyek és hadiárvaik, valamint a frontról hazatérő katonák erkölcsi és lelki problémái olyan gondok, amelyek feltétlen orvoslásra szorulnak. A háborús propaganda helyett Ébert tehát a szociális és lelki problémákra irányította a figyelmet, mindezt azzal a szándékkal tette, hogy az unitárius lelkészi kart ezeknek a kérdéseknek a kezelésére ösztönözte. Programjából ennek megfelelően teljes mértékben hiányzott a háborús retorika, javaslatainak minden pontja a hívek lelki gondozására és valláserkölcsei nevelésére összpontosított. Legfontosabbnak tartotta, hogy a lelkészek tanúsítsanak nagyfokú együttérzést, jóindulatot és megértést a hívekkel szemben, hogy azok teljes bizalommal fordulhassanak hozzájuk. Erkölcsi/lelki vonatkozásban a lelkész feladata: útmutatást adni a tanácstalan híveknek, a gyűlölet világában pedig gyakorolni a jézusi lelkületet, és a szeretetet, azért hogy erőt, hitet, bizalmat és kitartást önthessenek a szívekbe. Szociális téren kötelessége a lelkésznek támogatni az anya- és csecsemővédelmet népszerűsítő programokat, a társadalom figyelmét az elárvultakra irányítani, nem utolsósorban pedig nemzetpolitikai, népesedési szempontok miatt küzdeni az abortusz ellen az ifjak rendszeres nevelésével. A nevelésnek és lelki gondozásnak minden korosztályt és minden társadalmi réteget át kell, hogy fogjon, és el kell jusson nemcsak a szórványban élő unitáriusokhoz, hanem a fronton harcoló unitárius hitű katonákhoz is. Egyházépítés vonatkozásában fontosnak látta a lelkészi kar tudatos szervezkedését annak érdekében, hogy a háború utáni időszakban megfelelő mértékben tudják kihasználni az unitárius vallás liberalizmusában rejlő értékeit.⁷⁴

Az *Unitárius Közlöny* augusztusi számában közölt előadásában Ébert még tovább lépett és abban már a lelkész háború utáni társadalmi munkájáról értekezett.⁷⁵ Mindebből arra következtethetünk, hogy Ébertet 1917 augusztusában inkább a háború utáni társadalomszervezés, mintsem a háború kérdése foglalkoztatta, a jövőt biztosító nemzetépítés zálogát számára a társadalom gazdasági, szociális, egészség- és oktatásügyi problémáinak a megoldása jelentette. Ezzel az állásponttal egyébként Ébert nem volt egyedül. Kiss Károly és Bárka József lelkészeket is foglalkoztatta az a kérdés, hogy a háború utáni időszakban melyek lesznek azok a feladatok, amelyekre a lelkészi munka során nagyobb hangsúlyt kell

⁷⁴ Ébert András: Legsürgősebb teendőink. *Unitárius Egyház* 1917/5–6. 222–228.

⁷⁵ Ébert András: Társadalmi teendőink a háború után. *Unitárius Közlöny* 1917/8. 116–119.

fektetni. Az 1915 őszen, illetve az 1916 nyarán megjelenő írásokban mindkét lelkész egységesen érvelt amellett, hogy a teológiai akadémián a papnövendékeket gazdasági oktatásban kell részesíteni azért, hogy nemzetpolitikai érdekből segíthessenek a hívek gazdasági helyzete megalapozásában és megerősítésében.⁷⁶

A román betöréskor a lakosság körében tapasztalt erkölcsi devianciák Taar Géza nagyjait lelkészt is arra ösztönözték, hogy a Dávid Ferenc Egyletben 1917. augusztus 25-én tartott felolvasásában hallgatóságát a hívek erkölcsi nevelésére figyelmeztesse. Hatékony egyház- és nemzetépítés csak úgy lehetséges – mondta Taar –, ha tudatos, egységes, szervezett és intézményes valláserkölcsi nevelésben részesítik egyháztársadalmi egyesületeik segítségével az ifúságot és az idősebb nemzedékeket.⁷⁷

A lelkészek háborús diskurzusát, háborúhoz való viszonyulását a külső körülmények mellett a lelkész egyénisége és lelki alkata, valamint szellemi/értelmi képessége is befolyásolta. Ezzel magyarázható az, hogy Zoltán Sándor *Háború és gyakorlati lelkészkérdés* című értekezésében – a kérdésben megszólalók közül egyedül – a lelkész háborúban betöltendő feladatkörét szigorú erkölcsoteológiai szempontok szerint fogalmazta meg. Zoltán írásában az egyéni és sajátos színfoltot a vizsgálódása tárgyát képező első témakör, a szószéki szolgálat üzenetéről alkotott véleménye képezte. A szószék rendeltetése kizárólag az Isten és ember-szeretet hirdetése, mivel pedig minden háború a keresztény vallás alapját képező háborúellenes jézusi eszméknek a kigúnyolása, ezért a lelkész minden alkalommal nagyon nehéz helyzetben van akkor, amikor a háborúról kell beszédet mondania. Ez a nehézség nem szűnik meg, csupán csak enyhül azzal, ha nem a „terjeszkedési vágy, nem más nemzetek leigázása, idegen országrészek meghódítása vitte háborúba azt a népet, amelynek prédikálnia kell, hanem a kénytelenség, önállóságának, jövőjének biztosítása s megmentése ama kultúrkinccseknek, melyeket hosszas fejlődéssel, munkálkodással, küszködéssel magának megszerzett [...]”⁷⁸. Azonban még akkor is, ha ez a helyzet áll fenn, a lelkésznek tilos a szószékről a háborút magasztalnia, és az ellenség szeretetének parancsolatát még akkor is szem előtt kell tartania, ha az a legalávalóbb módszerekkel is viselkedne a háború idején. A keresztény papnak mindig a kereszténység erkölcsi parancsainak a talapzatán kell állnia, és ha el is ragadná az egyéni indulat, azt le kell csil-

⁷⁶ Kiss Károly: Fegyverkezzünk unitáriusok a háború utánra. *Unitárius Egyház* 1915/10. 145–147.; Bárka József: A nagy Moloch. *Unitárius Egyház* 1916/6. 81–84.

⁷⁷ Taar Géza: A román betörés hatása közigazdasági és valláserkölcsi nézőpontból. *KerMagv* 1917/9–10. 149–152.

⁷⁸ Zoltán Sándor: Háború és gyakorlati lelkészkérdés. *Unitárius Egyház* 1915/5. 68.

lapítani „Jézus evangéliumának hús cseppjeivel.”⁷⁹ Kerülnie kell a gyűlöletbeszédet, ha pedig ezt szem elől veszi, akkor nem érdemli meg a keresztény megnevezést, mivel az uszító beszéd az ellenséggel szembeni kegyetlenkedést eredményezi, és ezáltal szégyenfoltot ejt a nemzet erkölcsi életén. A harctérre vonuló katonának mondott beszéd tárgya nem lehet a gyűlölet, az istenhitet, vigasztalást, bátorítást, a kötelezettségekre való figyelmeztetést kell, hogy tartalmazzon. A lelkész hozhat fel példákat a hazaszeretetre és hősiességre a történelemből, bibliából, de csak megválogatva és vigyázva, nehogy az kegyetlenségre ösztönözze a katonákat az ellenséggel szemben; az ellenség iránti gyűlöletről nem szabad, hogy szó essen. Gyűlölni kell a bűnt és gonoszságot, de nem szabad azt átvinni az elkövetőjére, mivel az sokszor pusztán csak végrehajtó eszköze az utasításba kapott alantas parancsoknak, eszméknek.

Ellenségkép: kétpólusú ábrázolásmód

Az áldozati narratíva kétpólusú ábrázolásmódja kiváló eszköz ahhoz, hogy az elbeszélő erkölcsi értelemben a saját szempontjai szerint tudja csoportosítani egy-egy esemény, cselekménysorozat szereplőit. Az unitárius egyházi sajtóban a háborúval kapcsolatosan megjelent írások előszeretettel alkalmazták ezt a módszert. Az ellenség negatív színben történő bemutatása azt próbálta alátámasztani és igazolni, hogy a Monarchia által folytatott küzdelem valójában a gonosszal szemben folytatott harc. Ez az ábrázolásmód két szempont miatt mutatkozott hasznosnak: egyfelől igazolta erkölcsileg a Monarchiát és szövetségeseit, másfelől pedig mozgósított azzal az üzenettel, hogy a háborúban való részvétel erkölcsi kötelesség.

A *Keresztény Magvető* 1914. évi szeptember–októberi számának *Különfélék* rovatában a havilap szerkesztői egy kétoldalas beszámolót közöltek a háború ki-robbanásának körülményeiről és okairól, valamint a szövetségi rendszerek alakulásáról. A beszámoló stílusa és fogalmi eszköztára visszafogott, az ellenség minősítésében, valamint az események és a háború háttérében álló motivációk ismertetése rendjén azonban már ott találjuk azt a fajta beszédmódot, amely a jó és rossz ellentétpár alapján csoportosít, és ami a tényszerű ábrázolásmódot bizonyos mértékig mindig eltorzítja. Így például amíg Németország és a német kultúra az emberi műveltségnek a jelképe, addig Oroszország és a szláv kultúra a műveletlenségnek a megtestesítője.⁸⁰ Hasonlóképpen egyoldalú az egyes államok

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ *KerMagv* 1914/5. 315.

háborús céljainak az ismertetése is. A Központi Hatalmak kizárólag csak a nemzeti becsületük és az európai kultúra védelméért fogtak fegyvert, ezzel szemben az Antant hatalmak védelmükbe vettek egy „orvgyilkos bandát” azért, hogy önös számításait megvalósíthassák: Franciaországot a bosszú, Angliát a gazdasági, kereskedelmi, kulturális szupremácia, Oroszországot pedig Németország és a protestantizmus leverése motiválta⁸¹ – a Központi Hatalmakat a szöveg szerint nem vezérelte tehát semmiféle gazdasági, katonai vagy politikai okból fakadó hátsó szándék.

Ugyanezen séma szerint ismertette a háború ok-okozati összefüggéseinek kérdését Pap Mózes székelykeresztúri gimnáziumi tanár is a Dávid Ferenc Egylet székelykeresztúri fiókegylete előtt 1915. január 3-án felolvasott értekezésében. Az erkölcsi minősítés szempontjai szerint történő szereposztásban Anglia, Franciaország és Oroszország olyan politikai és katonai szereplőkként vannak feltüntetve, amelyek Európa feletti uralomra törekednek, és a saját érdekkörükön kívül eső államok önálló és szabad fejlődésének a megakadályozására. Pap forгатókönyve szerint Franciaországot a bosszú szelleme vezérelte németellenes gyűlöletében, Oroszország az európai szlávokat akarta egy birodalomba egyesíteni, Anglia pedig a felemelkedő, vetélytársként jelentkező Németországot akarta elgáncsolni. Szerbia ebben az alantas játszmában a provokátor, a gyújtószikra szerepét töltötte be. A Központi Hatalmak és szövetségeseik védekezni kénytelenek a rájuk kényszerített háborúban, éppen ezért ebben a fegyveres megmérettetésben ők azok, akik erkölcsi alapokon állnak, akik igaz ügyért küzdenek, akik történelmi hivatást teljesítve a nyugati civilizációt védelmezik.⁸²

A fentiekben ismertetett logika mentén haladt Ajtay János humoródalmási lelkész is akkor, amikor az ellenség negatív minősítésének a segítségével próbálta eldönteni annak a kérdését, hogy kit is terhel a háború kirobbantásának a felelőssége. Ajtay szerint az Antant hatalmak úgy akarják elhárítani a felelősséget, hogy a Központi Hatalmakat a kis népek és államok elnyomóinak állítják be, önmagukat pedig a béke őreinek és az elnyomottak védelmezőinek, akik önzetlenül mások javáért küzdenek. Az Antant erőlködése azonban hiábavaló, mert a tűzzel-vassal folytatott gyarmatosító politikájuk és az általuk birtokolt hatalmas földterületek egyértelműen lerántják képmutatásuk leplét, és nyilvánvalóvá tesz az, hogy kik készítették elő a sarajevói merényletet. A mérhetetlen és erkölcsstelen hatalmi vágy az, ami az Antant erőit motiválta, és a világot lángokba borította. Az erkölcsi felelősség tehát őket terheli, a Központi Hatalmak pedig

⁸¹ Uo.

⁸² Pap Mózes: A világháború nemzeti vonásai. *Unitárius Egyház* 1915/6. 89–90.

diadalmaskodni fognak, mert ők azok, akik a bűnös erőkkal szemben folytatott harcukban az igazság oldalán küzdenek.⁸³

Miközben a fenti tudósítás, valamint Pap Mózes és Ajtay írásai a Monarchia és szövetségesei hadba lépését volt hivatott igazolni, addig az *Unitárius Egyház* 1914. évi novemberi számában álnéven publikáló szerző mozgósító szándékból folyamadott az ellenség démonizálásának az eszközehez. A háborút – írta – azok a kultúrnemzetek robbantották ki, amelyek szövetkeztek az orvgyilkosokkal, hogy az ezeréves magyar kultúrát és történelmet megsemmisíthessék. A magyarok a veszélybe került hazáért és szabadságért vonták ki kardjukat, nem ők voltak azok, akik megtagadták Krisztust, nem ők voltak azok, akik gyűlöletet ordítottak, akik a béke ajkát elnémították, hanem az ellenség. Ebben a vészterhes időben, amikor az ország fennmaradása került veszélybe, szükségük van arra, hogy az evangélium szellemében a nemzet tagjai felelősséget és szolidaritást tanúsítsanak egymással szemben, mivel csak önmagukra, saját belső erőikre számíthatnak.⁸⁴

Az ellenség morális befeketítése nemcsak erkölcsi és értelmi, hanem érzelmi síkon is megpróbált mobilizálni. Az ellenség hazát, családot könyörtelenül elpusztító és leigázó tömegként való ábrázolása egyértelműen a harci kedvet és elszántságot volt hivatott fokozni. Szemléletes példa erre Deák Miklós székelyszentmihályi lelkész imája, melyben apokaliptikus hangnemben és képekkel ecsetelte az ellenség gyilkos szándékait és azt a lehetséges romlást, ha az ország védtelenül maradna a rázúduló vérszomjas tömegekkel szemben. „Vészfelhőit látom – írta imájában –, villámok cikáznak, azt akarja az ellenség: vége legyen a magyar hazának. Köszörüli kardját, szórja a golyóját, eloltani készül a magyarok élete világát. Kard hegyére húzni kicsiny gyermekemet, meggyalázni édes, drága hitvesemet, lángba borítani nyugtot adó házam, hogy ha visszatérek... helyét ne találjam – ellenség szándéka. [...] Ellenség ajkán ott a dicsekedés: Nekem zöldell magyar földön ezután a vetés! Arany kalász nekem bőlint, asztalomra kerül, csak magyar anya szoptat rabot ezután egyedül. [...] Ezer esztendőnek minden alkotása, elnémult harangok utolsó kongása a sírba hanyatlik, halálunkat jelzi, ha a székely-magyar az egész világnak öldöklő szándékát tétlenül nézi.”⁸⁵

A harcoló felek erkölcsi alapon történő tagolása, csoportosítása nem utolsó sorban erős legitimációs érvet és lelki töltetet tudott adni azok számára, akik hit-

⁸³ Ajtay János: Elnöki megnyitó. *Unitárius Egyház* 1916/1. 7–8.

⁸⁴ k.s.: Szeressük egymást. *Unitárius Egyház* 1914/11. 151–152.

⁸⁵ Deák Miklós: Hadbahívott [!] magyar katona imája. *Unitárius Közlöny* 1915/1. 3.

tek az isteni igazságosság szerinti világrendben. Retorika szintjén mindez abban a tételben képződött le, hogy mivel a Központi Hatalmak az igazságosság és az értékmegőrzés oldalán, illetve érdekében szálltak harcba, ezért nem lehet kétséges, hogy melyik fél kerül ki győztesen a háborúból, melyik félt fogja megsegíteni az igazságos isteni hatalom. Ez az erkölcsi logikára épített koncepció olvasható ki például Boros Györgynek a román betörés kapcsán született írásából. Boros szerint a gonosz, „oláhszági éhezett vad csordák” alattomosan, orvul lopakodtak be az országba, és álmában lepték meg a magyarokat, hogy kirabolhassák, mert nem volt bátorságuk, hogy párviadalban álljanak ki, „mint illik tisztességes és becsületes emberhez.”⁸⁶ Mint vallásos, és mint az erkölcsi igazságszolgáltatásban bízó emberek azonban vallják, hogy a bűn nem marad büntetlenül. Szenvednek, mert tudják, hogy szenvedni kell minden igazságért, tűrnek és várnak, mert tudják, hogy „az idő meghoz mindent, amire jogunk van Istentől”⁸⁷. Az igazságszolgáltatás ideje megkezdődött azzal, hogy az erdélyi hadszíntérre irányított csapatok máris kifelé szorítják az ellenséget, a menekülőknak pedig bízniuk kell, mert ebben az erkölcsi küzdelemben velük van a szabadítás Istene.⁸⁸ Az erkölcsi igazságszolgáltatás hite szólalt meg Deák Miklósból is, amikor úgy fogalmazott, hogy Isten nem fogja megengedni azt, hogy „Hóra és Kloska vad serege arasson végső diadalt a szabadságért élni, halni tudó népeden.”⁸⁹ Hasonlóképpen vélekedett Zoltán Sándor is, aki szerint hitüket annak a bizonyossága kell táplálja, hogy Isten mindig az igaz ügyet juttatja diadalra, hogy az általa irányított világrendben a jó és gonosz párharcában mindig az első arat végső győzelmet.⁹⁰

Összefoglaló

Az unitárius egyházi sajtó háborús diskurzusából világosan kiolvasható az a törekvés, hogy az egyház két szempont miatt igyekezett legitimálni a háborút. Egyfelől a Monarchia hadba lépésének jogosságát kívánta igazolni mobilizációs szándékkal, másfelől pedig a hívek áldozatkészségét és tűrőképességét próbálta fokozni, illetve ébren tartani a háborús erőfeszítések hatékonyságának a növelése céljából.

⁸⁶ [Boros György]: Szétszórva. *Unitárius Közlöny* 1916/9–10. 137.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Deák Miklós: Bujdosók imája. *Unitárius Közlöny* 1916/11. 171.

⁹⁰ Zoltán Sándor: A mi bizodalunk. *Unitárius Egyház* 1915/6. 81–82.

A legitimációs diskurzus rendjén két markáns álláspont alakult ki. Az egyik az isteni világrend részeként értelmezte a háborút, és az erkölcsi fejlődés nélkülözhetetlen eszközeként tekintette, a másik a háborút egy olyan kikényszerített lépésnek tartotta, amelyre válaszként született az ország és a nemzet létét fenyegető háborús provokációra. Mindkét szemlélet egyetértett azzal, hogy a Monarchia által folytatott háború jogszerű és törvényes. A háborúnak volt egy harmadik értelmezési szintje is. Ez különféle kritikai szempontok alapján megkérdőjelezte a háború pozitív erkölcsformáló, kultúrát fejlesztő hatásait, ugyanakkor azonban ezek a szerzők sem kérdőjelezték meg a Monarchia által folytatott (önvédő) háború jogosságát.

Az unitárius egyházi sajtóban megjelent írásokban kezdetektől fogva jelen volt a háború borzalmainak és pusztításainak a megjelenítése. Ez a kezdetben inkább csak stilisztikai eszközként használt elem a háború előrehaladásával túllépte az irodalmi kellék szerepét, és valódi tartalmat nyerve az egyház béke utáni vágyát juttatták egyre határozottabban kifejezésre, különösképpen azt követően, hogy az 1916-os román betörés alkalmával közvetlenül tapasztalhatták meg a háború erkölcsi és gazdasági életre gyakorolt negatív hatásait.

Az ellenség ábrázolása során elhangzottak ugyan negatív értékítéletek, összességében azonban azt mondhatjuk, hogy egy-két történelmi sztereotípiát leszámítva az unitárius egyházi sajtóirodalom tartózkodott az uszító, idegengyűlöletet gerjesztő hangnemtől.